

УДК 343.9

О.В. ІЛЬІН, Одеський державний університет внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНЕ СЕРЕДОВИЩЕ ЯК ОБ'ЄКТ ОПЕРАТИВНО- РОЗШУКОВОГО КОНТРОЛЮ

Ключові слова: оперативно-розшукова діяльність, оперативний контроль, кримінальна субкультура, кримінальне середовище

Зростання динаміки злочинності та зміна її структури вимагає пошуку нових методів впливу не лише на причини і умови, та осіб, які вчиняють злочини, але й на кримінальне середовище в цілому, як складову структури транзитного суспільства. Основною тенденцією сучасності є активна експансія кримінального середовища у сферу легальних соціальних інститутів, модифікація окремих форм економічних відносин та культивування протиправного способу життя, шляхом популяризації кримінальної субкультури. Означене потребує реалізації наступальних заходів з метою мінімізації масштабів кримінального середовища шляхом нейтралізації активних носіїв кримінальної субкультури та роз'єднання і подальшою ліквідацією організованих злочинних угруповань, які виступаючи системоутворюючим елементом останнього. Наведене і зумовлює актуальність дослідження цієї проблематики у межах науки оперативно-розшукової діяльності (далі – ОРД).

Значний внесок у вивчення кримінального середовища здійснили такі вчені як: В.М. Дрьомін, А.І. Долгова, В.Е. Емінов, Н.Ф. Кузнєцова, Д.А. Ли, В.С. Овчинський та інші кримінологи. У теорії ОРД слушно відзначити дослідження О.Ф. Долженкова, у якому здійснений аналіз інфраструктури злочинного світу [1], а також дослідження В.А. Некрасова, де злочинне середовище розглянуто через призму проведення у ньому оперативно-розшукових заходів та використання негласних співробітників [2].

Враховуючи наведену актуальність, існує потреба визначити поняття та змістовні складові кримінального середовища як об'єкта оперативно-розшукового контролю. Основною метою дослідження є визначення та характеристика складових кримінального середовища як об'єкта оперативно-розшукового контролю.

Вважаємо за потрібне наголосити, що ми використовуємо поняття «кримінальне середовище», а не «злочинне середовище». Не зважаючи на відповідну синонімію та методологічну єдність означених термінів, вони мають суттєві відмінності у смисловому навантаженні. Поняття «злочинне» у суспільній свідомості асоціюється з вчиненими злочинами. У той же час, термін «кримінальне» включає в себе не лише, вчиненні злочини, а й кримінальну ідеологію, кримінальну суспільну та індивідуальну психологію, а також інші фактори, які можна віднести до детермінаційного комплексу злочинності.

Характерною рисою сучасного етапу розвитку наукового знання є його інтеграція та диференціація. Окреслені процеси у реальному житті супроводжуються виникненням таких предметних областей дослідження, які потребують комплексного підходу: використання методології та понятійного апарату різних наук, асиміляції теорій та концепцій, екстраполяції наукових моделей, розроблених однією наукою для опису процесів та явищ, що відносяться до предмету дослідження інших наук. Звідси, як наголошують окремі дослідники, суб'єкт пізнання для успішного вирішення поставленого завдання вимушених виходити за рамки вузької спеціалізації, змінювати філософію свого мислення, опанувати методологію та понятійно-категоріальний апарат інших наук [3, с.12–13].

Вихідним положенням соціально-правового мислення, наголошує А.Е. Жалінський, є теза про діалектичну єдність суспільства і злочинності, законслухняної та злочинної поведінки. Система вчинків, які оголошенні злочинними, і особи, оголошенні злочинцями, не можуть бути виведеними за межі суспільс-

тва. У будь-якому випадку вони залишаються у суспільстві, живуть у ньому, визначаючи його обличчя, економіку, моральність, характер суспільних відносин [4, с.128]. Тому закономірним є те, що перші наукові дослідження кримінального середовища були здійсненні власне зарубіжними соціологами (Р. Мертон, Т. Селлін, А. Коєн). Аналізуючи дослідження кримінального середовища у Росії та на теренах СРСР, необхідно відзначити, що кримінальне середовище перш за все було об'єктом художнього зображення (Ф.М. Достоевський, А.П. Чехов, О.І. Солженіцин, В.Т. Шаламов), а пізніше на нього звернули увагу російські науковці (Л.Г. Белогриц-Котляровський, Г. Н. Брейман, М.Н. Гернет, В.М. Дорошевич, Г.В. Есіпов, С.В. Максимов та інші).

Значна хронометражність досліджень кримінального середовища зумовлює необхідність типологізації наукових підходів до його розуміння.

Наголосимо, що у науці радянського періоду злочинність розглядалась як пережиток попередньої суспільно-економічної формації, що, у свою чергу, не сприяло дослідженню кримінального середовища. Як зазначає В.М. Дрьомін, закономірно, що у тих історичних умовах, формуючи визначення злочинності і характеризуючи її сутність, неможливо було ігнорувати політичні установки. Це досить яскраво ілюструють визначення злочинності які пропонувались вченими того часу, та обрані «ідеологічно виваженні» напрями розвитку кримінології [5, с.35].

Тому радянська ідеологія підтримувала дослідників, які вважали, що наявність злочинності зумовлена дефектами свідомості окремих особистостей, що зумовлювало трактування вченими кримінального середовища як малої групи раніше судимих, які мають відповідну сукупність цінностей, ідей, правил та норм поведінки, що сприяють їх виживанню.

Інші дослідники кримінального середовища, а саме Ю.К. Александров, В.М. Анисимков, Ю.А. Вакутин, О.І. Гуров, Ю.Л. Дубягин, С.Я. Лебедев, В.Ф. Пирожков та інші,

досліджуючи кримінальне середовище, розглядали її як спосіб життєдіяльності злочинних угруповань.

Таким чином наукові погляди того періоду на сутність «кримінального середовища» можна класифікувати на дві групи з розуміння кримінального середовища:

- як сукупності раніше судимих з відповідними цінностями, ідеями, нормами та правилами поведінки;

- як способу життєдіяльності злочинних угруповань.

У подальшому кримінальне середовище, як і будь-яка інша комунікативна система, піддавалось відповідному розвитку, змінам та вдосконаленню, що модифікувало його трактування у наукових колах наступним чином:

- сукупність осіб, які становлять оперативний інтерес на певній території;

- з урахуванням місця функціонування (кримінально-виправні установи), сукупність осіб, які перебувають у місцях позбавлення волі і пов'язані між собою соціально-побутовими та іншими умовами існування;

- особлива організаційно-комунікативна система злочинності зі своєю ієрархією, що забезпечує внутрішню дисципліну і порядок;

- особливе поняття кримінальної субкультури, як специфічної культури яка має власну характеристику елементів-носіїв, а також особливостей неформальних взаємозв'язків між особами злочинного середовища.

Аналіз наведених підходів дозволяє визначити особливість, що їх об'єднує, а саме: кримінальне середовище виступає у вигляді цілісної системи, до елементів якої входять в основному засудженні, особи, які відбули покарання і продовжують займатись злочинною діяльністю.

Враховуючи наведене, а також особливості сучасної злочинності, для дослідження кримінального середовища нами застосовується системний підхід та метод структурно-функціонального аналізу. Як відзначає О.М. Яковлев, структурно-функціональний аналіз є методом пояснення соціальних фактів за допомогою виявлення їх функцій, розк-

риття тієї об'єктивної ролі, яку ці фактори відіграють у суспільному житті, відображаючи при цьому, яким чином досліджувані явища взаємодіють одне з одним і суспільством в цілому. Мета структурно-функціонального аналізу – пояснення досліджуваних фактів, шляхом встановлення їх значення для великих соціальних структур. Структурно-функціональний аналіз виходить з положення про те, що наявність і постійне збереження у суспільстві якого-небудь соціального факту неможливо без визнання того, що дані факти виконують відповідну функцію у суспільстві та слугують формою для адаптивної чи регуляторної реакції на них [6].

Запропонована методологія передбачає посилення, що кожен елемент системи має відповідне функціональне призначення, тому з метою об'єктивності аналізу необхідно виділити, по-перше, елементи, що є головними для кримінального середовища, по-друге, ті елементи дослідження яких є пріоритетним.

Першим із таких елементів є структура кримінального середовища. Взагалі, структура – це сукупність елементів системи та наявних між ними взаємозв'язків, що забезпечують цілісність системи та її збереження і розвиток під впливом зовнішніх та внутрішніх змін. Дослідження свідчать, що кримінальне середовище має свою структуру і мережу зв'язків, яка має всеохоплюючий характер. При цьому, ключовим елементом кримінального середовища як системи є особи, які перебувають у взаємозв'язках з іншими елементами останнього, і можуть бути класифіковані на дві великі групи: зареєстровані злочинці – це особи, що визнанні такими у тій чи іншій державі у відповідності до прийнятої там процедури, що зумовлена відповідним кримінально-правовим законодавством; латентні злочинці – це особи, які вчинили злочини, проте не відбули покарання у порядку встановленому законом [7]. Більш того, існують підстави для розгляду кримінального середовища як соціальної системи і в такій якості вона є складно організованим неформальним утворенням, що складається з окремих інди-

відів і груп, включених в різноманітні впорядковані та неупорядковані зв'язки і відносини, специфічні за своєю природою.

Всіх тих, хто не включений у систему зв'язків кримінального середовища і не підтримуються контакти ні з одним з його елементів, хоч і представляє оперативний інтерес, не можна, на нашу думку, відносити до цього середовища.

Для аналізу взаємозв'язків між особами продуктивним є системний підхід, оскільки для організації і тактики оперативно-розшукової роботи важливе значення має знання складових криміногенного середовища, тобто його елементів (осіб, груп), об'єднаних різноманітними зв'язками. Перший елемент кримінального середовища – індивіди, що не входять в групи, підрозділяються на два типи. Перший тип – особи, які не можуть увійти ні в одну групу за якимось особистими властивостями (наприклад мізантропи), або в силу власної тактичної установки (злочинець-одинак). Другий тип – особи, які можуть стати членами групи, хоча в даний час ними не є (нещодавно звільнилися або прибули з інших місць, покинули групу через її розпад, конфлікт, тимчасово відійшли для прихованого здійснення будь-яких задумів тощо).

Другий, найбільш складний елемент криміногенного середовища – групи, вимагає спеціального розгляду. Обмежимося тут лише соціологічним і оперативно-розшуковим тлумаченням цього терміна. У філософському енциклопедичному словнику група визначена як сукупність людей, що складають одиницю соціальної структури суспільства [8, с.75].

Оскільки це поняття родове, то й кримінальні групи є його різновидом. Сміслову навантаження уточнюючого слова «кримінальні» дозволяє розмежувати соціально благополучні групи і ті, які або підозрюються в підготовці або вчиненні злочинів, або від яких можна очікувати злочинних діянь, з огляду на їх антигромадський спосіб життя і поведінки.

Продовжуючи можна виділити окремі, найбільш значимі особливості та функції кримінального середовища та надати їм хара-

ктеристичну. По-перше, це функція збереження та розвитку, оскільки кримінальне середовище з одного боку повинно постійно розвиватись, а з іншого залишатись у сталих кількісних межах, які зумовлені його структурою. Закрита соціальна система не може проіснувати довго, вона залежить від властивостей навколишнього середовища і повинна до них адаптуватись. Таким чином, кримінальне середовище отримує «кадри» з числа звичайних членів суспільства шляхом вироблення та пропозиції заборонених товарів і послуг, які дозволяють втягувати законослухняних громадян в орбіту кримінального впливу, а також створюють адаптивний механізм захисту від впливу суспільства, у вигляді правоохоронних органів. Крім того, важливою умовою збереження та розвитку кримінального середовища є постійна наявність активних носіїв кримінальної ідеології, навиків, знань і традицій завдяки чому, постійно триває процес «навчання» та «виховання» нових членів кримінального середовища і його подальше самовідтворення. Криміналізація на поведінковому рівні, наголошує В.В. Кривошеєв, проявляється у пришвидшеній підготовці резерву злочинного світу, що пов'язано із значним втягненням у кримінальну діяльність молоді, підлітків, руйнуванням позитивних соціалізуючих можливостей суспільства [9, с.92].

Фактично, функція кримінальних лідерів щодо залучення до структури кримінального середовища нових членів, поєднує у собі дві відносно самостійні складові:

- функція збереження структури кримінального середовища;
- функція підтримання балансу між його збереженням та розвитком.

При цьому, коли лідери кримінального середовища з будь-якої причин втрачають можливість виконувати наведені функції, то відбувається їх ротація. Означене особливо актуалізує під час здійснення впливу на кримінальне середовище, нейтралізацію лідерів та активних носіїв кримінальної ідеології.

Продовжуючи наголосимо, що кримінальне середовище виступає адаптивно-адаптувальною системою, тобто з одного боку трансфо-

рмується разом із суспільством, пристосовуючись до його соціально-економічних реалій (наприклад трансформація інституту «злочинів в законі»), з іншого змінює окремі елементи суспільства. Окремі кримінологи у свої дослідженнях використовують термін «інтрузивна злочинність», головною особливістю якої є те, що вона проникає, вбудовується і відіграє важливу роль у системі соціальних, правових, фінансових та інших відносин, поступово змінюючи політичне, культурне і духовне життя суспільства [10, с.70]. Злочинний соціальний світ вже не розташований на околиці, а знаходиться на авансцені здійснюючи значний вплив на всі грані соціального життя. По відношенню до кримінального середовища, на нашу думку, інтрузивність можна розглядати у двох аспектах: по-перше, ознака злочинності, яка у свою чергу виступає елементом кримінального середовища; по-друге, як функціональну ознаку самого кримінального середовища, що забезпечує його експансію у сфері суспільного життя.

Наведена ознака набуває особливої актуальності в умовах глибокої суспільної кризи, коли соціальна система в умовах, що склались розвиватись не може, оскільки вичерпала ресурси і сенс існування. При цьому, коли стара суспільна система вичерпує свої можливості, настає криза розвитку, яка супроводжується стагнацією, тобто відсутністю ресурсів для оновлення. У таких умовах замість прагнення до більш розвинутих та складніших форм діяльності люди тяжіють до спрощення, відходу до вже пережитих форм життєдіяльності. Спосіб життя та діяльності примітивізується. Внаслідок кризових явищ, наприклад у зв'язку із спадом економічного розвитку, переоцінкою цінностей, життєвий досвід людей перестає відповідати ідеалам, які втілені у нормах суспільства. В результаті порушується суспільний порядок відбувається дезорієнтація людей. Наголосимо, що у сучасному суспільстві економічна сфера виступає домінуючою, породжуючи акцентування уваги усіх суб'єктів суспільних відносин на отриманні економічної вигоди незалежно від

законності методів, які при цьому використовуються. У контексті цього, слушно погодитись з науковцями, які дійшли висновку, що акцент на економічних цілях, у сукупності з девальвацією неекономічних інститутів у суспільстві призводить до зростання рівня злочинності [11, с.160]. Фактично, бізнесові кола у своїй діяльності стали керуватись принципами і цінностями злочинного світу. Так, з'явилися нові традиції засновані на нормах кримінального світу, набули поширення такі явища як «відкат», «чорний нал» тощо. Це свідчить про посилення адаптувочої функції кримінального середовища.

У контексті викладеного, не можна залишити поза кадром розгляду питання, присвячені кримінальній субкультурі як специфічному явищу та механізму оновлення та самовідтворення кримінального середовища. Як зазначає О.М. Яковлев, характерна особливість людини – це потреба ототожнити себе з відповідною структурою соціальних і моральних цінностей, правил, норм для оцінки своєї і чужих дій [6]. Поза такою соціально-психологічною структурою існування людини не можливо. Складність визначення терміну «субкультура» з того часу, як його в 30-ті рр. XX ст. увів американський соціолог Т. Роззак, полягає у багатоманітності й досі недостатній визначеності поняття «культура».

Так, можна підтримати позицію вчених [12], які включають до складу культури чотири головних елементи:

- концепти, які містяться у мові і допомагають людям організувати взаємодію між собою;
- відносини, тобто особливості зв'язку між окремими елементами;
- цінності, тобто переконання, які поділяються усіма членами відповідного соціуму;
- правила, елементи, які визначають як повинен діяти суб'єкт, щоб його вчинки відповідали цінностям відповідної культури.

Видається, що аналогічні елементи включає і кримінальна субкультура, при цьому найвагомішу роль у адаптувочому механізмі, на нашу думку, відіграють цінності та концепти, які культивуються ЗМІ та сприяють ек-

спансії кримінальної ідеології. Здійснивши комплексне дослідження цієї проблематики В. М. Дрьомін, наголошував, що процес відтворення злочинних форм поведінки, зумовлений впливом інформаційно-комунікативного середовища, яке сприяє стереотипізації злочинності у свідомості як повсякденного соціокультурного явища, що фактично призводить до її інституціоналізації [13, с.335].

Спираючись на дослідження американських вчених, Є. Шур доходить висновку, що, по-перше, традиції злочинності розвиваються, зберігаються і передаються у відповідному соціально-культурному середовищі. Хоча ці традиції і не можуть повністю визначити долю індивіда, що попав під їх вплив, вони виступають силою, що значною мірою впливає на те, стане особа злочинцем чи ні. По-друге, у таких умовах погляди, що сприяють злочинності, можуть отримати широке розповсюдження, а самі злочинці стати прикладом для наслідування [14].

Отже, кримінальна субкультура має дуалістичну природу, з одного боку виступає ключовим засобом експансії кримінального середовища, з іншого її власний розвиток знаходиться у прямому кореляційному зв'язку з останнім.

Підбиваючи підсумок, відзначимо, що кримінальне середовище здійснює активну експансію у сферу функціонування легальних соціальних інститутів. Аналіз наукових джерел дозволив здійснити класифікацію наукових поглядів на кримінальне середовище, які ускладнювались у процесі поглиблення дослідження останнього. Використавши метод структурно-функціонального аналізу, визначено, що до складу кримінального середовища входять особи та групи. Основною функцією кримінального середовища є самозбереження та розвиток. По відношенню до суспільних інститутів кримінальне середовище є адаптивно-адаптувочою системою.

Таким чином, на нашу думку, кримінальне середовище – це відкрита соціальна організаційно-комунікативна, адаптивно-адаптувоча система, що здатна до самозбереження та ро-

звітку і має власну субкультуру, яка виступає основним засобом відтворення останнього.

ЛІТЕРАТУРА

1. Долженков О. Ф. Теоретичні проблеми становлення політики протидії створенню інфраструктури злочинного світу засобами оперативно-розшукової діяльності органів внутрішніх справ: дис. ... доктора юрид. наук : 21.07.04 / Долженков О. Ф. – Одеса, 2002. – 432 с.

2. Некрасов В. А. Проблемы негласного проникновения в преступную среду: дис. ... кандидата юрид. наук : 21.07.04 / Некрасов В. А. – Харьков, 2001. – 291 с

3. Цехан Д. М. Використання високих інформаційних технологій в оперативно-розшуковій діяльності органів внутрішніх справ: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.09 / Цехан Д. М. – Одеса, 2011. – 237 с.

4. Жалинский А. Э. Социально-правовое мышление: проблемы борьбы с преступностью / А. Э. Жалинский. – М. : Наука, 1989. – 192с.

5. Дьомін В. М. Злочинність як соціальна практика: інституціональна теорія криміналізації суспільства : монографія / Дьомін В. М. – О. : Юрид. літ-ра, 2009. – 616 с.

6. Яковлев А. М. Теория криминологии и социальная практика / А. М. Яковлев ; отв. ред. В. Н. Кудрявцев. – М. : Наука, 1985. – 247 с.

7. Ли Д. А. Преступность как социальное явление / Ли Д. А. – М. : Рус. мир, 1998. – 176 с.

8. Философская энциклопедия / гл. ред. Ф.В. Константинов. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1970. – Т. 5. –С. 75.

9. Кривошеев В. В. Особенности аномии в современном российском обществе / В. В. Кривошеев // Социологические исследования. – 2004. – № 3. – С. 92–95

10. Овчинский А. С. Матрица преступности / А. С. Овчинский, С. О. Чеботарева ; под науч. ред. В.С. Овчинского. – М. : Норма, 2008. – 112 с.

11. Messner S. F. Crime and the American Dream: An Institutional Analysis / S. F. Messner, R. Rosenfeld // Advances in Criminological Theory. – 1994. – № 6 (1). – P. 159–181.

12. Смелзер Н. Дж. Социология / Смелзер Н. // Социологические исследования. – 1990. – № 11. – С. 21–139.

13. Дрьомін В. М. Інституціональна теорія злочинності та криміналізація суспільства: дис. ... доктора юрид. наук : 12.00.08 / Дрьомін Віктор Миколайович. – Одеса, 2010. – 415 с.

14. Шур Э. М. Наше преступное общество / Шур Э. М. – М. : Прогресс, 1977. – 326 с.

Ильин О. В. Кримінальне середовище як об'єкт оперативно-розшукового контролю / О. В. Ильин // Форум права. – 2012. – № 2. – С. 289–294 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-2/12iovork.pdf>

Виконано аналіз сутності та змістовних характеристик кримінального середовища як об'єкту оперативно-розшукового контролю. Окреслено основні ознаки кримінального середовища, його структуру та розкрито функціональне навантаження окремих його елементів.

Ильин А.В. Криминальная среда как объект оперативно-розыскного контроля

Выполнен анализ сущности и содержательных характеристик криминальной среды как объекта оперативно-розыскного контроля. Очерчены основные признаки криминальной среды, ее структура и раскрыта функциональная нагрузка отдельных ее элементов.

Iliin O.V. Criminal Environment as an Object of Operational Investigation Control

The analysis of the nature and content characteristics of the criminal environment as an object of operational-search control is made. Outlines the main features of the criminal environment, its structure and revealed the functional load of its individual elements.